

Batılı Gezginlerin Bitlis İzlenimleri

Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Bir şehrin bugünü anlamak için geçmişine göz atmanın gerekli olduğu bir gerçektir. Bir şehir ne kadar çok eski ise taşıdığı tarihî miras o kadar zengindir. Bu bakımdan Bitlis antik bir yerleşim yeri olduğundan günümüze getirdiği değerler çoktur ve zengindir. Ayrıca şehrin doğal zenginlikleri ve bulunduğu coğrafi konum, başka yerde az rastlanan özelliğidir.

Bitlis hakkında edebî kaynaklar içinde bilgi edineceğimiz bir kaynak da seyahatname türü olarak yazılmış eserlerdir. Yerli ve yabancı gezginler bize Bitlis'in o zamanki durumunu kendi üslup ve görüşleriyle anlatırlar. Tarih kitaplarının yanı sıra bu seyahatnameler bize yaşayan yönü ile olayları, mekânları, insanları tanıtır. Kadim Bitlis'e 18. yüzyıldan başlayarak bilhassa 19. yüzyılda artan oranda birçok yabancı seyyah gelmiştir. Osmanlı'nın Doğu Eyaleti'ni gezip tanımaya gelen bu seyyahlar yazdıkları kitaplarında Bitlis'e önemli yer ayırmışlardır.

Bu seyahatlerin çok farklı amaçları olabilir. Sırf Doğu merakı ve Doğu'yu tanımak amacı ile seyahat edenler varsa da sayılan azdır. İlk planda dinî bu misyon amacıyla gelenler ve uzun süre kalanlar vardır. Sonra ülkeleri tarafından siyasî bir misyonla gönderilip bölge hakkında bilgi verenler gelir. Yine bölgenin doğal kaynaklarını inceleyip, gönderildikleri şirket ve kurumlara bilgi veren ve bu arada anılarını kaleme alanlar bulunur. Ama Bitlis'te uzun süre kalan, kilise tarafından karşılanan, iaşesin temin edilen misyon sahipleri en ayrıntılı bilgileri vererek şehrin sosyal durumunu yansıtır.

Bu seyahatnameler vasıtasıyla, Bitlis'in o günkü nüfus dağılımını, dinî durumunu, imarını, tarihi anıtsal yapılarını, dokumacılık,

hayvancılık başta olmak üzere ticarî hayatını yerli halkın dış dünya ile ilişkileri ve beklentilerini öğrenebilmekteyiz.

Burada bu seyahatnamelerden birkaçını ele alıp, olduğu gibi İngilizce asıllarından Bitlis'le ilgili bölümlerini aktarmak istiyoruz. Elimizde sayı itibarıyla çok olan bu kitaplardan burada bir seçme yapmak zorunluluğu doğmuştur.

William Francis AINSWORTH ile başlayalım. Yazar İngiltere'de Royal Geographic Society üyesidir.

“... Kayalık ve rüzgârlı geçit bizi Bitlis Çayı vadisine getirdi. Bitlis Çayı 10 feet (3 m.) genişliğinde 1 feet (30 cm.) derinliğinde bir küçük dere dir. Bitlis Kalesi yönüne doğru akar. Buradan itibaren sonu gelmeyen kaya terasları sıralanır, üst üste bahçeleri ve pitoresk evleri ile Bitlis şehri bizi hayranlıkla karşılar. Eskiden efendileri olan padişahı kibirle gözdü ederek buralara hükmeden Kürt beyleri, yeni zamanlarda yola getirilmiştir. Albay Sheil ve bay Konsül Brant'ın ziyaretlerinde hediyeler alan vali, İngilizler'in geldiğini duyduğunda kibarlıkta aşırılık gösterdi ve kendi yanında konaklamamız için ısrar etti. Bunun uygun olmadığını düşünerek reddettik; o da bizi mutfağında yararlanabileceğimiz yakındaki bir Ermeni evine yönlendirdi. Bitlis, Kneir tarafından şekli itibarıyla bir yengece benzetilmiş, oldukça güzel görünümlü, fevkalade bir yerleşim yeridir. Bitlis sonraları daha uzun ifadelerle tanımlanmış olsa da, bölgeyi bizzat gezdikten sonra buranın özelliklerini belirtmede beni tatmin etmedi.

Daha önce burası için verilen bilgilerde yazıldığı gibi evler ve kamu binalarının yapıldığı taşlar, yumuşak taştan değil, Nemrud

Dağı'ndan akıp Bitlis vadisi'ni dolduran kayaların üzerindeki lav taşı ile yapılmış binalardır. Çevredeki dağlar mika tabakaları üzerine oturan kalkerden oluşmuştur. Lavlar sadece vadide bulunur. Bu lavlar genellikle hafif, kırılğan, poröz kayalardır. Ancak bazı yerlerde yoğunlaşır (compact) ve ojit hale döner, bazalta benzeşir.

Şehri çevreleyen dağlar, iki ayrı vadiyi ortaya çıkarır; her biri ana nehre su götüren iki dereye sahiptir. Ayrıca evler hemen hemen bahçelerle kaplıdır. Akıp gelen lavlar, vadilere görünüş çeşitliliği kazandırmıştır. Bu kuzeydoğu vadide pek belirgin değildir. Burada yokuşlar daha düzenli ve süreklilik arz eder ve dağın çöküntü şeklindeki kavisi hoşça serpilmiş evler dizisi ve birbiri üzerine kurulu verimli bostanlar ve bahçeler üst üste yükselmişlerdir. Bu birbirine benzeyen yapılar dizisi bir Ermeni Kilisesi veya belli belirsiz bir mescidin beyaz kubbesi tarafından değişmektedir. Esasen lavdan oluşan kara parçası iki vadiyi böler ve bu kara parçasının en tepesi sarayı adında paralel kenar formunda modern bir bina ile taçlanmıştır. Güneye doğru uzantısında bu yarımada bir çarşı ve ardından uzak bir sıra sağlam yapılı evler, köşkler içerir. Bu binalar yapıldıkları malzemedan dolayı karanlık görüntüleriyle eskiyi çağırıştırırlar. Bu evler sıklıkla siperli duvarlarla çevrilidir. Kapıları geniş, yüksek kemerli ve geniş cephelidir. Bir çoğu Ermeni evleridir. Batıya doğru bu yarımada parçası vadinin üzerinde dik uçurumlar oluşturarak birden kesilir. Farklı yüksekliklerdeki kaya teraslarında ve arazinin elverdiği yerlerde serpiştirilmiş bahçeler, ağaçlar ve altlarında birbirine benzeyen balkonlu evler mevcuttur.

Büyük batı vadisinde bu özellikler çok sık tekrarlanır. Burada en belirgin şey büyük eski bir kalenin kalıntılarıdır. Bu kale yıkıntısı hemen hemen tecrit olmuş lavdan oluşan sarp ve kayalık bir uçurum üzerindedir. Zamanın et-

kisi ve tahribine rağmen hâlâ hayranlık uyandırmaktadır. Eski cephenin dikildiği uçurum alçak seviyededir; vadinin hemen hemen merkezindedir. Aşağı tarafta geniş bir han ve çok sayıda hane ve dükkan yer alır. Bunların arasında sarp ve siyah lav uçurumları ile tezatlık gösteren kireç boyalı bir mescit ve kaya üzerinde sütun gibi yükselen bir minare de göze çarpar. Kalenin yukarısında bakıldığında Bitlis deresi kayaların ve evlerin arasından kıvrılarak akar. Sular aynı zamanda kanallar vasıtasıyla birçok bahçeyi sulamak için kullanılır. Kanalların sonunda kayalık uçurumlardan sayısız kollara ayrılarak dökülürler. Vadilerin kollarını yeşillikle bezeyerek meyve ağaçları ve çiçekli bitkilerle süslü yeşil yamaçlara veya oyuk şeklindeki yerlere dökülerek kaybolurlar.

Bitlis'in 2000 Müslüman evi (Kürtler, Türkler, Şiiler ve Osmanlılar), 1000 Ermeni evi, 50 Suriyeli [Süryani olabilir Ç.N.] ve biraz Keldani evi bulunduğu söylenmektedir. Kinneir burada 12.000 kişinin yaşadığını tahmin etmektedir. Albay Sheil ise 1500 ev olduğunu tahmin eder. Benim elime geçen kayıtlar Mr Konsül Brant ve Mr Soughtgate'in tahminleriyle örtüşmektedir. 3 cami, 12 mescit ve çok sayıda tekke bulunur. Ermenilerin 8 kilisesi vardır. Bunlardan 3'ü harabe halindedir. Suriyeli [Süryani (?) Ç.N.] ve Keldanilerin de kendi ibadethaneleri bulunur.

Tacirler ve mallar için hanlar vardır. Ticaret, yünlüler, tütün, bir çeşit palamut (gallnuts), ağaç sakızı üzerinden yapılır. Ağaç sakızı yılda 12.000 okka (1 okka: 1.282 kg) ihraç edilmekte idi. Ham pamuk İrandan getirilmekte ve pamuklu elbiseler şehirde üretilmektedir. Hıristiyanlar ticaret içerisinde zanaatkar olarak boyama işinde ve rakı imalinde çalışırlardı.

Bitlis Sarayı, Mr Glasscott'ın gözlemlerine göre 42° 4' 45" doğu boylamında yer alır. Bu ölçüm, bizim kronometrik gözlemlerimize yakındır. Aynı yerin Kuzey enlemi Güneş ve Ay'ın meridyen yüksekliğine göre 38° 24' idi.

Mr Glasscott'ın gözlemlerine göre bu ölçüm $38^{\circ} 23' 54''$ idi. Barometre göstergesi hanın yaklaşık 300 feet yukarısında 5470'dir. Termometre ölçümü kaynama noktası çok yüksek değer vermedi. Saray için yalnızca 5000 feet (1524 m) yüksekliğinde idi. Bu yükseklikte insanlar evlerinin damında uyumazlar. Kavun, karpuz, üzüm ve incir; elma, armut, erik, lahana ve ılık iklimin sebzeleri yan yana yetişirler. Buranın Hıristiyanları seyahat ederek Avrupa ürünlerini buraya getirirler. Askerlerin başında Napoleon'u gösteren bir Fransız resmi, odamızı süslemekte idi.

Bitlis besbelli eski bir şehir olmasına rağmen, tarihi geçmişi bilinmez; Ermeni kayıtlarında da yer almamaktadır. St. Martin yalnız Bitlis'in Kürt Beyleri tarafından yönetildiğini söylemiştir. Bununla birlikte eski zamanlarda Ermenilerin kontrolünde olduğu düşünülebilir ki aksi halde Artaşad (Aras üzerinde bir şehir) ile Silvan (Tigranokerd) arası aşılıamazdı. Tavernier'nin zamanında bağımsız bir bey tarafından yönetilmekte idi. Günümüzde de bir bey vardır. Kürt ailelerinde Bey olma babadan oğula geçmekte idi. Ancak bu geleneğin son üyesi Osmanlı'nın Erzurum Paşası tarafından yerinden edilerek Sultan'a daha yakın olabileceği düşünülen biri ile değiştirildi. Böylece görevinden uzaklaştırılmış yöneticinin 12 yaşındaki oğlu, bizim ziyaretimiz esnasında, zamanın çoğunu bizimle birlikte geçirdi.

7 Eylül, Bitlis'ten üzüntülü ayrılan ilk seyyahlar biz değiliz. Güzel teraslarında ve münzevi köşklerinde bir hafta daha seve seve geçirebilirdik. Yolumuz Bitlis Çayı vadisinden geçti. Bir saatlik at sırtında yoldan sonra Paşin Hanı'na vardık. Bu han, siyah renkli lav taştan güzel bir şekilde bina edilmiş olup, yanında suları bazanetik lav seti üzerine dökülen küçük bir derenin kenarındadır. Arka tarafında aynı adlı bir köy vardır. Tam bir saat sonra benzer bir sağlam mimaride bir başka hanın yanından geçtik. Yine at üzerinde bir

saatlik yoldan sonra Başhan'a geldik. Adından da anlaşıldığına göre burası suların baş kısmındadır. Dicle Havzası'na suyunu boşaltan son kaynağın yanbaşındadır. Doğuluların hepsi fiziki coğrafyanın bu harikalarına umarsız değildir. Büyük Zap ile İran nehirleri arasındaki toprakta Başkale bulunmakla birlikte burada da onların Başhan'ı vardır. Başhan, kaynama noktası termometresi ile ölçüldüğünde 5690 feet (1734 m.) rakımındadır. Bitlis'ten Başhan'a giden kişi sürekli yokuş çıkar. Başhan'dan Tatvan'a giden yol düzdür.

Norşin'i geçtikten sonra kenarda bir mezarlıkta duran bir kümbete vardık. Bu yer hoş bir yapı idi. Yarı daire kubbesi, sivri kemerli pencereleri vardı. Siyah lav taşından eğimli kenarlı temelleri ve üst kısmı ise kırmızı lavdan inşa edilmişti. Bu kümbet Karasu'nun ana suyunu oluşturan kaynağın hemen yanında yükselmiştir. Volkanik kayada derin dairesel boşluktan doğal artezyen kaynağı çıktığında şaşırıldık. Su, kraterin karşılıklı ağızlarında iki gür dere şeklinde dökülür. Her birinin genişliği başta 30 feet (9,14 m.)den fazladır ve bir süre sonra birleşirler. Kraterin kendisinin etrafı 220 feet (67 m.)dir. Denizden yüksekliği 4540 feet (1384 m.)dir. Bu kaynağın yanından geçmiş olması gereken Mr Consul Brant'ın burayı rehberlerinden duymamış olması hayret edicidir. Bu yoldan geçen Peder Southgate, inanışa göre, Nemrud Dağı zirvesinde bulunan, derinliği bilinmeyen bir kaynakla, buradaki suyun birbiriyle irtibatlı olduğunu not etmiştir. Böylece görülmektedir ki geleneksel inanışlar, çoğu zaman fiziksel araştırmalarla aynı sonucu göstermektedir. St. Martin de bu kaynağı Memrud Dağı'na yakın oluşu fevkaladeliliği ile Ermeni yazarların eserlerinde fark edilmiştir. Su çıktığı noktada çok berraktır; ancak daha sonra geniş bataklık alanda yayıldıktan sonra Karasu adı ile uyumlu bir hal alır.

(William Francis AINSWORTH, Travels

and Researches in Asia Minor, Mezopotamia, Chaldea and Armenia, 2 vol. West Strand, 1842, s. 369-376)

Bir Batılı seyyahın gözüyle Kadim Şehir Bitlis'in tasviri, içinde yaşayan kişilerin göremedikleri sahneleri gözler önüne seriyor. Bu seyyahlar görgü ve bilgileri derecesinde kendi kültürleriyle, görüp yaşadıklarını karşılaştırma yapmak imkanını buluyorlar. 19. yüzyılda Bitlis'ten geçen ve burada kısa bir süre kalan J. M. KINNEIR, o günkü Bitlis'i çok güzel tasvir ediyor:

“... Saat 8'de yola çıktık 3 mil sonra Pink adında bir köye vardık. Burada bir bölgenin başı olan Beğde bir kahve içtik. Ovada, yerden biraz yüksek taşlı yolda yola devam ettik. 8 mil sonra Belican mevkiinde, sıradağların eteğinde yıkık bir kasaba ve kale gördük ve geçtik. 9 milde atlarımızı dinlendirmek için Alte Bayezid adlı perişan bir köyde durduk. 13. milde dağların zirvesine çıktık. Eskilerin Arethusa dedikleri Nazik Gölü'ne uzaktan şahid olduk. Dağdan inerken yaklaşık bir mil kadar sonra gölün batı kıyısına ulaştık. Burası, doğudan batıya uzunluğu yaklaşık 13 mil, merkezden genişliği de yaklaşık 5 mil idi. En batı tarafında genişliği ½ mile kadar daralmakta, buna karşı doğuda daha genişlemekte idi. Bu bölgede ağaç olmamasından dolayı romantik güzellikten yoksundur. Sadece güney batı tarafında bir yarımada kurulmuş Cezira Oka adında bir köy vardı. İçtiğimiz su çok leziz ve sağlıklı idi ve her türlü kullanıma uygun idi. Gölün batı kıyısını dolaştıktan sonra güneydeki tepelere tırmandık ve Dicle'nin kaynaklarından biri olduğu söylenen küçük bir dereyi geçtik. 17. milde Nazik Gölü'nü artık göremez olduk. Tepelerden aşağıya, ekili bir düzlüğe indik ve geceyi geçirmek üzere, bir Yahudi köyü olan Mişi'de durduk. Burada çok sıcak karşılandık. Yatağımızı Ağa'nın evinin önündeki bir barakada ot yatakların üzerine serdik. Bu yer içi karartıcı, kasvetli manzaraya bakıyordu; kuzeydoğuda iki tepesi görülen

Süphan Dağı'na hakimdi. Sabahın 6'sında 52, akşam aynı saatte ise 62 idi (Eğer ölçü Fahrenheit ise sırasıyla 11,1 ve 16,6 C° olur. Ç.N.)

1 Temmuz, sabah 7'de yola çıktık. 3 mil sonra düzlük bitti. Nemrut Dağı'na (eskilerce: Niphates) tırmanmaya elverişli olan yerden başladık. 4. milde bir düzlüğe vardık, daha yüksek yerlerde kar vardı. Buradan ilk kez Van Gölü'nün uzaktan görünüşüne şahid olduk. Bu düzlük boyunca 6 mil yürüdük. Nemrud Dağı'nın en yüksek kısmı sağ tarafımızda kaldı. 10. milde küçük bir tepenin üzerinden gölün manzarasını iyice görür hale geldik. Bu göl kuzeyindeki Argish veya Arsis (bugünkü Erciş olabilir Ç.N.) olarak bilinen kasabadan dolayı Ptolemy tarafından Arsis olarak adlandırılmıştır.

... Tepeden vadiye doğru indik ve Ermeni köyü Teyrut'ta kahvaltı yaptık. Bu köy göle 1 mil, Van'a 40 saat mesafede idi. Öğleden sonra 2'de, sıcaklık biraz azaldığında yolculuğumuza yeniden koyulduk. Akşam vakti, 4 saat veya 14 mil yol yürüyerek Çukur'a varmış olduk. Burası bir Hıristiyan yerleşimi olup, Nemrud'un en son ve en yüksek tepesinin eteğinde yer alıyordu. Gölün yaklaşık ½ mil kıyısında, suya doğru hafif bir eğimli yerde dolaştık. 2 mil sonra Ahlat kasabasını gördüğümüzde burası doğu, kuzeydoğu yönünde 5 mil uzaklıkta idi. Ahlat bir bey tarafından yönetilen yaklaşık 1000 haneli bir kasabadır. Van Gölü'nün kuzeybatı ucundan yaklaşık 1 mil mesafededir. Meyve bahçelerinin içindedir...

... Bu dağlık arazi pek çok Kürt beyinin mülkiyeti altında idi. Buralar iyi korunmuş mevkilerinde, bizim feodal lordlarımızda olduğu gibi, ihtişam ve bilgisizlik içinde yaşıyorlardı. Türklere ve İranlılara karşı bağımsızlıklarını korumuşlardı. Çukur köyü bize uyumamız için iyi bir yer temin edemedi. Gecenin soğuna aldırmaksızın kilisenin sıralarının üzerine yaygılarımızı sermek zorunda kaldık. Bu kilise küçük dörtgen şeklinde ve kesme taştan

yapılmıştı. Küçük Gotik pencerelerinden gelen ışık burayı loşça aydınlatıyordu. Her köyün bir papazı vardı. Bu papaz bir manastırda veya daha büyük şehirde eğitim gördükten sonra Erzurum Patriği tarafından atanırdı. Bir papazın yönetimindeki bölge yılda bir kez piskopos ve Diyakoz (papaz yardımcısı) tarafından ziyaret edilmekte idi. Bunlar kilisenin işlerini denetleme görüntüsünde köylülere para vermeye mecbur tutuluyorlardı.

... Hateraş Dağları'nın kalbinde yer almış ve Dicle'ye varan iki küçük çayın geçtiği yerdedir. Görünümü bir yengeç gibidir. Kalesi yengecin gövdesi iken, dereler onun kollarına benzer. Şehir çok eskidir; Kürtlerin geleneksel anlayışına göre Tufan'dan birkaç yıl sonra doğrudan Nuh'un soyu tarafından kurulmuştur. Evler çok güzel bir şekilde kesme taştan yapılmış ve damlıdır. Şehirdeki evlerin büyük çoğunluğu, elma, armut, erik, ceviz, kiraz ağaçlarıyla dikili bahçelerle çevrilidir. Sokakları dik olup, çıkılması zordur. Her ev küçük bir kale gibidir. Dünyanın bu karışık kısmında gereksiz bir önlem değildir. Evlerin büyük kısmı Gotik kemer benzeri geniş pencerelere sahiptir. Kale kısmen meskun ve kısmen harap haldedir. Çok eski bir yapıdır. Şehrin ortasında çanaktan yükselen kayaların üzerine kurulmuştur. Burası Bitlis'in eski Han ve Beylerinin ikametgahı idi. Bu kişiler Kürdistan'ın en kuvvetli hakimleri idi. Kan davaları sonucunda kale yıkıma terk edildi. Kalenin duvarları evlerinkilerle aynı taştan yapılmıştı ve surlara yaklaşık 100 feet (130,5 m.) yüksekliktedir. Şehirde yaklaşık 30 cami, 8 kilise, 4 hamam ve çok sayıda han bulunmaktadır. Nüfus söylendiğine göre, 12.000 kişi olup, bunun yarısı Müslüman geri kalan Hıristiyan Ermenilerdir. Derelerin üzerinde 20'den fazla taştan köprü vardır. Çarşısında bol ölçüde meyve ve erzak bulunur; ama elbise, hırdavat gibi birçok eşya çok pahalı olup her zaman tedarik edilememektedir. Tüccar bazen silahla iyi korunmuş kervanlarla mal getirmeyi göze alsın da

sürekli bir yağmalanma ve öldürülme korkusu vardır. Bitlis'in elma, armut, erik ve cevizi mükemmeldir. Şehrin 6 mil doğusunda Kolti köyünün üzüm bağlarından mükemmel şarap ve kanyak (arak) üretilir. Bununla birlikte araziler esas olarak, mera halinde tahsis edilmiştir. Görünüme bakılırsa, yerlilerin buğday ekmektense, sebze ve meyve yetiştirmeyi yeğlediklerini söyleyebiliriz. Bahçeler derelerden veya dağlardan su taşıyan küçük su kemerleri ve kanallar vasıtasıyla sulanır. Hidrolik bilgisi bu kadar iyi olan cahil insanlara pek rastlamadım. Bazı su kemerleri, 5-6 mil uzaktan su taşımaktadır. Bunlar tepelerin eteklerine kazılmış küçük arklar şeklindedir. Seviyeleri herhangi bir ölçüm aleti kullanılmaksızın en üst doğrulukta ayarlanmıştır. Kürtlerin öfkeli ve kavgacı mizaçlarından dolayı kaba, eğitimsiz ve gaddar bir ırk olmalarından dolayı bu durum bir sıradışılık göstermektedir. Dinlerinin değiştiğini hariç tutarsak, Ksenefon'dan bugüne karakterleri hiç değişmemiştir. Bitlis, Muş'taki Paşa tarafından tayin edilmiş bir Bey'e görünüşte bağlıdır. Ama gerçek otorite Kürtlerin Hanı'dır. Bunlar daha eskiden beri bölgenin efendisi olan feodal beylerin soyundan gelmektedir. Anladığım kadarıyla bu bey birkaç yıldan beri Saray'ın bir derecede hüküme tâbi olarak yıllık vergi vermektedir..."

(J.M.KINNEIR, *Journay Trough Asia Minor, Armenia and Koordistan (in Years 1813 and 1814) London 1818, s. 382-388 v.d.)*

Kadim Şehir Bitlis hakkında geniş bilgi veren bir seyyah da 1880 yılı Ağustos ayında burada kalan papaz Henry Fanshawe TOZER'dir. Kültür seviyesinin yüksek olduğu anlaşılan bu şahıs tarih, coğrafya, siyaset ve din konularında daha ayrıntılı bilgi vermektedir. O şöyle diyor:

"... Van Gölü'ne doğru olan rotamızdan biraz çıkarak, kısa bir gezinti yapmak üzere Bitlis'e geçtik. Bu ilginç kenti ve Dicle'nin doğu kollarının kaynaklarını keşfedeceği-

mizden dolayı heyecanlıydık. Dicle'nin batı kolunun kaynaklarını görmüştük. Rotamız üzerinde çeşitli noktalarda yılın kötü mevsim şartlarında seyahat edenler için sığınak görevi görmesi üzere inşa edilmiş büyük taş hanlar vardır. Bunlar bizim Alp Geçitleri'nde gördüğümüz sığınaklarla aynı amaçla yapılmıştır. Ancak bunlar mimari açısından daha gösterişli ve daha eski görünümlü yapılardır. Norşine doğru tarafta, içine girdiğim Han, çevresinde kemerli tavanlı bir yapı idi. Bitlis'e doğru bir diğeri ise işlemeli bir taç kapıya sahipti. Aşağıya inerken aralıklarla çok sayıda berrak derelerden geçtik. Bu dereler Dicle'nin suyunu besleyen derelerdi. Çıplak taşlı vadi boyunca 3 saat at sırtında seyahatten sonra kendimizi şehrin girişinde bulduk. Şehre bu taraftan girildiğinde Bitlis sürpriz bir şehir olarak karşımıza çıkar. Çünkü içine girinceye kadar birkaç ağaçtan başka birşey görmez ve meskun bir yerin bu kadar yakınlığını bilemezsiniz. Kent, yukarı vadinin tam aşağısında yer alır. Bu vadi birden iniş yapar, içindeki dere coşkulu akar ve çağlayanlara dönüşür. Şehrin ortasında, kuzeybatı yönündeki dağlardan gelen bir başka dere ile birleşir. Vadinin yamaçlarında binalar birbiri üstüne çok ilginç şekilde dizilmişlerdir. Az önce andığım coşkun Bitlis Çayı, derin vadiler boyunca akarak, günler boyu yolculuğu sonunda aşağıdaki illere uzanır. Şehrin girişinde taşevlerin sağlam duruşu dikkatimizi çekti. Bu evlerin büyük duvarlarla çevrili geniş avlu ve bahçeleri vardır. Duvarların üstü sivri bitecek halde yontulmuştur. Bir başka göze çarpan şey, ağaçların bol miktarda oluşu idi. Bu durum dağların çıplak yamaçları ile tezat içinde idi. Şehrin ortasında ve iki derenin arasında Kale yükselir. Bu kale kaya bir platformun üzerine kurulmuş ve kenarı uçurumdur. Kapladığı alan geniş olup, yerin kıvrımına bağlı olarak kare veya dairesel kuleleriyle göze çarpan bir eserdir. Görünüşündeki tek eksiklik, rengidir. Çünkü binalar dağların rengi ile birebir ör-

tüşecek şekilde kahverengi taştan (kumtaşı) inşa edilmiştir. Bu da tekdüze görülmektedir. Şehir yöneldiği yön hasebiyle Arabistan ile komşudur. Bu nedenle iklim burada Ermenistan Platosu'na oranla daha yumuşaktır. Ve kışın sıcaklık nadiren sıfırın altına düşer [?]. Ancak daha kuzeylerde böyle değildir. Rakım oldukça yüksektir. Deniz seviyesinden 4700 feet 1433 m.) yüksekliktedir.

Muş'tan tanışıklığımızı bildirmek üzere aradığımız Ermeni Beyi ararken onun şehrin yukarısında ve şehrin girişinin uzağında olmadığını öğrendik. Ama amacımız Amerika misyonunun yakınında olmaktı ve Amerika miyonu çok uzakta idi. Güneydoğu yönünde uzak mahallede bulunuyordu. Dolayısıyla bu Ermeni beyden ev sahipliği istememeye karar verdik. Dik sokaklardan inerek Dicle (Bitlis Çayı) sol tarafımıza kalıp, Kale'yi geçerek, yolumuzu harikulade çarşılara uğrayarak sürdürdük. Daha sonra bir dereyi geçtik. Buradan manzara hemen hemen bütün şehri görmeye imkan verdiği için çok güzeldi. Kale, şehrin kayalık çanağının merkezinde idi. Mr Knapp'ın evine varmadan önce sokağın köşesinde atlarımızı ve yükümüzü bırakarak, yaya olarak gittik. Ve kalacak yer hakkında bilgi almak istedik. Şanslı bir zamanda varmışız. Yaz ayları boyunca kamp kurmak üzere araziye çıkıyormuş. Bizi görmekten memnun oldu. Bu uzak diyarda, buraya gelen Avrupalı ziyaretçi sayısı iki yılda bir kişi idi. Ancak ziyaretimize hazırlıksız olduğu için, onun deyişiyle bulutlardan düşmüştük. Okulundaki kızlar şu anda mevcut olmadıklarından kalmamız için bize bir dersliği önerdi. Burası daha önce bir beyin, bahçe içerisinde yer alan evinin en geniş odası idi ve kendi evine yakındı. Memnuniyetle kabul ettik. Demir parmaklıklı pencerelerin, taş zemini, sağlam duvarları ve haritalar dışında hiçbir şey bulunmaması bir hapisaneyi andırıyordu. Temizliği, havadarlığı ve çirkin mobilyaların bulunmaması yönüyle bizim için ideal bir rezidans oldu.

Ahlat'dan Genel Görünüm

Hizmetçimizi, bizim için düzenlemeler yapması için burada bıraktık. Tekrar atlara binerek arazi gezisine eşlik etmek üzere ev sahibimize katıldık. Güneydoğuya doğru vadinin kıyısı boyunca yola devam ettik. Burada bir dereyi dik eğilimleri ve rüzgarlı patikayı geçtik. 45 dakika sonra, iki büyük çadırdan oluşan kampa ulaştık. Burada Mss. Knapp, iki büyük kızı ve kızlar okulundan 30 Ermeni yatılı öğrenci bulunmakta idi. Yer fevkalade ve sükunet içinde idi. 600 feet (183 m.) aşağımızda bulunan şehir, araya giren bir dağ kolu tarafından gizlenmekte idi. Kürdistan'ın büyük dağları bütün çevremizi sarmakta idi. Burada öğleden sonrayı geçirdik; etrafta çok bulunan ceviz ağaçlarından birinin altında yemek yedik. Bu ağaçların gövdelerinde bulunan halkalar ve düğümler tacirler tarafından kaplamacılıkta kullanılmak üzere toplanmaktadır. Bu amaçla çevrede ceviz ağacı yetiştirilmektedir. Çoğunlukla Fransa'ya ihraç edilir ve burada loupes diye bilinir. Bitlis'teki ağaçların yumruları önceden kesilip alınmıştı. Bu ticaretin Amasya'da da yapıldığını duymuştuk. Esasen Anadolu ve Ermenistan gibi bu ağacın bulunduğu yerlerde bu iş yapılmaktadır. Yanıbaşımızda küçük bir köy vardı. Bitlis yakınında hemen hemen tüm köylüler gibi bu köy de Türk-Rus savaşı sırasında Kürtler tarafından yağmalanmıştı. O dönem Hıristiyanlar için büyük bir cefa, eziyet vardı. Müslüman nüfus cezalandırılma korkusu olmadığı için zapdilemeyen bir hal almıştı. Mr Knapp o sırada Bitlis'te ikamet etmek zorundaydı. Ancak şu an durum, büyük çoğunlukla eski haline döndü diyebiliriz. Pek çok açıdan misyonun burada zor mücadele verdiği görülmektedir. Tek bir aile için burada hayatın yalnızlığının zor olduğu tahmin edilebilir. Çadırların yakınında aşağıdaki dereye akan berrak bir su kaynağı vardı. Bu bölgenin tamamı kaynaklar bölgesidir. Bunların çoğu mineral suyudur. Bunlardan biri demir içerir; bir diğeri ise Amerika'ya analiz için gönderilmiş olup Vichy suyu ile

aynı bileşikleri içerdiği düşünülmektedir. Bu suyu bir şişeden içtiğimde hafif bir mürekkep tadı aldım. Mr Knapp, budret helvası (man-na) sının nasıl toplandığı hakkında bize bilgi verdi. Pek çok çeşit ağacın yapraklarından elde edilmektedir. En kolay olarak meşeden elde edildiği halde, sadece kaynağı bu ağaç değildir. Kurak yıllar, özellikle iyi gelir. Bu sene iyi bir hasat elde edilmiş, iki farklı yolla elde edilir. Yapraklar bir araya getirilerek suya basılır. Ardından ezilerek şekersi bir madde çıkarılır. Arazide gördüğümüz yeşilimsi renkte yığınlar bu şekilde bir işlemin sonucudur. Diğer yöntemle, yaprakların kurutulmaya bırakılması ve beyaz katmanın pul pul olması ve toplanması yoluyla olur. Orijini hakkında insanlar aynı fikirde değildirler. Genellikle yapraklardan sızdığı düşünülür. Yaprakların yüzeyindeki görüntü böyle düşünmemizi sağlar. Ama Bitlis halkı böyle düşünmez; onlar türü fark etmeksizin, herhangi bir bitki üzerinde ve hatta giysilerde bile bunun görülebileceğini söylerler. Sonuç olarak bunun kaynağının hava olduğuna inanırlar. Mr. Knapp onlarla aynı fikirdedir. Arabistan yönünden gelen rüzgarların aromatik içeriğinin buna kaynak olduğunu düşünmektedir. Burada çokça toplanan bir diğer madde Tragacanth (kitre) sakızıdır. Erciyes Dağı çevresinde de bulunduğundan daha önce bahsetmiştik.

Akşam yemeğinde, kendi bahçelerinde yetiştirilmiş patatesten bir yemeği ikram ettiler. Bu çok güzel bir ikramdı; çünkü seyahatimiz boyunca sebze yemeği en çok eksikliğini hissettiğimiz bir yemektir. Sebze yetiştirmek –özellikle de bakımı zor sebzelerin yetiştirilmesi- bir yerdeki medeniyetin en iyi ölçüsü olduğunu sıklıkla gözlemişimdir. Misyonlar tarafından tanıtıldığı yerler dışında burada patates pek bulunmamaktadır. Halbuki ekildiği takdirde iyi yetişmektedir. Nihayet Güneş'in gölgesi Kürt dağlarında uzamaya başlayınca kibar ev sahibimize veda ettik. Atlarımız vadinin zikzak patikaları boyunca

sürdük. Bir su yolunu takip ederek, bunun rehberliğinde şehre doğru yol aldık. Batı yönünde daha uzaklardaki dağlar bu iklimin kısa alacakaranlığında hızlıca maviye dönüştü. Bitlis'e girmeden önce ay çoktan parlamaya başlamıştı. Bu bölgenin Toros silsilesinin bitimini oluşturan yüksek zirveleri, eski çağların Niphates'idir. Bu silsile Virgil ve Horace'a göre Roma'nın Asya'daki düşmanlarının tecessüm etmiş (şekillenmiş) halleridir. Bu dağların zirvesi Milton'un şeytanı tuttuğu yerdir.

Ertesi günü de Bitlis'te geçirdik. Önceki haftadan kalan zorluklara, dinlenmek iyi geldi. Bizi görmeye çok sayıda ziyaretçi geldi. Bunların arasında Harput'taki kolejde profesör olmak üzere olan bir Ermeni de vardı. Bizim geldiğimiz yöne, aynı yoldan seyahat etmek üzere, ancak güvenli bir yolculuk için yeterli olacak büyük kervanın kurulmasını bekliyordu. İlk eğitimini Harput'ta, ardından Basle'de almıştı. İngilizce ve Almancayı iyi konuşuyordu. Öğleden sonra, Paşa'nın bize kattığı bir zaptiye eşliğinde Kale'yi dolaştık. Fakat herhangi bir kitabe, ilgi çekici bir şey bulamadık. Ancak duvarların dış yüzünde Arapça karakterlerle yazılı bazı kitabeler vardı. Kale'nin tarihi bilinmemektedir. Burada oturanlar, Büyük İskender'e dayandığını söylemektedirler. Ancak bir ihtimal Bitlis Emirlerinin önemli şahsiyetler olduğu sarazenler zamanına dayanır. Ayrıca buranın eski bir Ermeni şehri olan Bageş olmasından dolayı güçlendirilmiş (tahkim edilmiş) olduğu düşünülmektedir. Zira bu kayalık çevreye hakim bir konumdadır. Bu yerle ilgili tanımlamaların tamamen doğru olduğunu bildiğimiz Ebu'l-Fidâdan öğrendiğimize göre Bitlis ortaçağda bir surla çevrili idi. Kendi zamanında bu surun yarısının harabe halde olduğunu eklemiştir. Son zamanlara kadar burası yarı bağımsız Kürt Beyleri tarafından yönetilmekte idi. Bu beylerin sonuncusu Şerif Bey, albay Shiel 1836'da Bitlis'i ziyaret ettiğinde hâlâ hakimiyetini sürdürmekte idi. Albay Shiel, anılarında şöyle söylemektedir:

Beyin evinde kalıyorduk. Burası geniş bir avluyu içine alan taş yapılı geniş kare şeklinde bir bina idi. Yüksek bir tepede tek başına, şehrin bir kısmına hâkim olarak konumlanmakta idi. Mr Knapp bize söylediğine göre bu ev bizim yaşadığımız yerin biraz yukarısında idi. Ancak şu an tamamen yıkılmış durumdadır. Bey, zalimliği ile nam salmıştı. Türkler tarafından yakalanıp, İstanbul'a götürülmüş ve orada ölünceye kadar tutulmuştur.

Bitlis'te 3000 kadar ev olduğu söylenmektedir; bunlardan 2000'i Kürtlere 1000'i Ermenilere, 20'si Türklere ve 50'si Suriyelilere (Yakubilere) aittir [Kinneir bu sayıyı 2000 hane olarak vermişti. Ç.N.]. Ev sahibimiz bunun 30.000 nüfusa denk geldiğini tahmin etti. Bu hesaplama ile hane başına beklenenden fazla nüfus düşmekle beraber evlere dahil olan geniş eklemelerin bulunması bu tahmini doğrulamaktadır. Buranın Kürt kızları sıkça, Ermeni kadınlarının Çengeli (Changeli) manastırında taktıklarının aynı olan burun hizmasından takarlar. Pazarlarda gördüğümüz bu ırkın genç erkekleri, siyah saçları ve gözleri, düzgün yüz hatları ve kararlı bakışlarıyla genelde yakışıklı idiler. Ayrıca iyi giyimli idiler. Parlak renkli yeleklerinin üzerine, koyun postu tüylü, kolsuz, önü açık bir tür ceket giyerler. Dağlık bölgelerdeki Kürtlerden ve Muş ovasındakilerden farklı olarak bunlar, dini açıdan Kızılbaz veya Şii değildir: Türkler gibi Sünnidir. Bunlar bizim bir şehirde gördüğümüz en vahşi insan topluluğu idi. Kale'nin resmini çizerken yanımızda zaptiyenin bulunmasından dolayı memnun idik. İnsanlar etrafımızı öyle bir sardılar ki zaptiye yanımızda olmasaydı çizmek istediğimiz nesnelere görmek mümkün olamazdı.

Ramazan Türkiye'ye seyahat edecekler için uygun bir zaman değildir. Erken başlamak istediğinizde, size eşlik edecek kimseler gelir veya çok sayıda şeyin ihmal edildiğini görürsünüz. Bu 29 Ağustos sabahı Bitlis'ten ayrılırken yaşadığımız şeydi. Yeni kiraladı-

ğımız atlar nalsızdı. Bunun için bir nalbant gönderilmeliydi. Bir önceki gecenin eğlencesinden dolayı herkes yarı uykuluydu. Bunun sonucu saat 8'den önce başlayamadık. Bitlis'te yaşayanlar hakkında edindiğimiz izlenim, yeni zaptiye ve katırcılarımızın davranışları ile tamamen doğrulanmış oldu. Bunların hepsi Kürttü. Özellikle yeni zaptiyemiz çok kaba bir kişiydi. Bu onun hatası değildi. Şüphesiz doğa onu çok çirkin yapmıştı; saçı, buralarda alışılmamış bir özellik olarak keçeleşmiş havuç renginde olmuştu. Onu yırtık, pırtık yamalı üniforması içinde suçlayamazdık. Onun üstündeki bu giysi, giyilmiş olmaktan ziyade, asılmış gibi durmakta idi. Muhtemelen, teşkilatının büyük kısmında olduğu gibi, para almıyor ve kıyafet temin edilemiyordu. Bunun sonucu reayadan kopardıkları haraç ile kendilerini idame etmek zorunda kalıyorlardı. Yine de somurtkanlığı ve nezaketsizliğinden kendisi sorumlu idi. Ve bunlar kendisini sevimsiz bir refakatçi haline getirmekte idi. Yolumuz Bitlis'e iki gün önce girdiğimiz vadiye çıktı. Ancak bu kez derenin sol yakası üzerinde, yani önceki yolumuzun karşısında seyrediyorduk. Kente girmedik, merkezden uzak evlerin yakınlarından geçtik. Güney taraftaki dağların bayırlarının ayağını takip ederek Dicle'nin doğduğu havzaya vardık. Tepeden baktığımızda arazinin nasıl olduğuna dair ilk izlenimlerimiz doğrulanmış oldu. Buradan doğuya doğru gidildiğinde bir miktar daha yüksek rakımda, her iki tarafı yüksek dağlarla çevrili bir düz alan uzanır. Kuzeye doğru yönelen dağlar karamese ağaçlarıyla kaplıydı. Bunların arkasında Nemrud Dağı'nın zirvesi görünmekte idi. Burada gerektiğinde, ne kadar çok alanın ekilebileceği gösterircesine, bayırlarda, şaşılacak kadar yükseklerle varan mısır tarlalarının yer aldığını gördük. Van Gölü'nün manzarası ile karşılaşmaya çok hevesli idik ve bunun gerçekleşmesi uzun zaman

alacak gibi görünüyordu. Van Gölü'nün kuzey kısmında Süphan Dağı'nın zirvesini zaman zaman seyredabiliyorduk. Uzakta, sağ tarafta kendini fark ettiren dağ silsilelerini de görebilmeyi arzuluyorduk. Aniden, önümüzde yol inişe başladı ve göz alıcı bir boşluk belirdi. Çok sayıda koyları, birbirini izleyen burunları ve ince şekillenmiş hafif sırtlarıyla güzel bir manzara ile karşılaştık. Ancak, yine de manzara bu iç denizin büyüklüğü hakkında bir fikir vermemekte idi. Burada görülebilen kısım Göl'ün sadece batıdaki dar kısmı idi. Burası oldukça kara kısmına girmiş olan kısımdı. Ve ötede Göl'ün daha genişlediğini düşündürmekte ve çok uzaklardaki gölgeli dağların bulunduğunu çağırıyordu. Hemen aşağıımızda en iç koyun kenarında Tatvan köyü bulunmakta idi. Buranın bir kenarında, kıydan yükselen iki tepeye bölünmüş kayalık bir saha yer almakta idi. Bu köye doğru Bitlis'ten 5 saatlik bir yolculukla varmıştık...”

(Henry Fanshawe TOZER, Turkish Armenia and Eastern Asia-Minor, London, 1881, s. 300-309)

Bu seyahatnamelerde anlatılanları o günkü şartları ve teknik, politik durumu hesaba alarak yanlış değerlendirmelerden sakınılmalıdır. Bu seyyahlar yerli halkı bütün yönleriyle kısa sürede tanıma imkanına sahip değillerdir. Halkın günlük yaşayışını, çarşı pazarın durumunu, esnaf ve meslek erbabını yakından tanıma şansına sahip değillerdir. Dil ve din engeli halkla içiçe olmalarına engel olabilir.

Burada, Türk yöneticilerinin ve halkın hoşgörüsü ile güven ve emniyet içerisinde gezdiklerini ve yerel otoritelerden herhangi bir sorguya muhatap olmadan, aksine yardım görerek, ikametlerini gerçekleştirdiklerini net olarak fark etmekteyiz.